

УДК 355.48(479)"1804/1813"+"1806/1812"

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-117-123

Бурьян Михайло Степанович,

доктор історичних наук, професор

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9838-6372>

Бурьян Марія Анатоліївна,

кандидат історичних наук, асистент

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3439-2044>

**РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКА (1804–1813) ТА
РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА (1806–1812) ВІЙНИ
ЗА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ**

Події осені 2020 року в Нагірному Карабасі вкотре продемонстрували, що не вирішені до кінця взаємні територіальні претензії держав-сусідів із фази тимчасового перемир'я, час від часу порушуваного активною військовою фазою, можуть спровокувати повномасштабну війну з тисячами жертв. Після розпаду СРСР таких тліючих військових конфліктів на пострадянському просторі чимало: Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія. Відвоювання Азербайджаном (26 жовтня – 10 листопада 2020 року) частини втраченої в 1994 році території Нагірного Карабаху знову актуалізувало питання про статус невизнаних самопроголошених республік, про бажання їх повернути до складу тих держав, які мають на них територіальні претензії (наприклад, новообрана президент Молдови Мая Санду вимагає від РФ виведення її військ із Придністров'я, що, на нашу думку, дозволить Кишиневу активізувати свою політику в напрямку повернення цієї території під свій контроль), про шляхи такого повернення: шлях двох- чи багатосторонніх переговорів або ж воєнного зіткнення.

Потрібно згадати, що російсько-іранське та російсько-турецьке суперництво за регіон Південного Кавказу почалося давно, а згодом переросло у дві повномасштабні війни: російсько-іранську (1804–1813) і російсько-турецьку (1806–1812). Причина цього полягала в тому, що на

початку XIX століття Російська імперія інкорпорувала значну частину Південного Кавказу до свого складу, що викликало критику та незадоволення в сусідніх Ірану й Османської імперії, котрі вважали цю територію сферою свого впливу.

Питання щодо колонізації Росією цих земель розглядалося в наукових дослідження багатьох авторів (М. Блієва, С. Бушуєва, К. Гаджієва, Я. Гордіна, П. Дарабаді, В. Дегоєва, С. Жильцова, І. Зонна, А. Ушкова, І. Зеленевої, Ф. Казамзадега, Д. Лівена, В. Муханова, Н. Нарочницької, М. Покровського, Є. Томпсон, Р. Фадєєва, М. Чічагової та інших), однак у своїй більшості вони присвячені діяльності російських правлячих кіл на Північному Кавказі, а не на Південному. Ми ж спробуємо простежити територіальні рокировки на Південному Кавказі в період та після російсько-іранської (1804–1813) і російсько-турецької (1806–1812) війн, що, в цілому, окреслило кордони Російської імперії на Південному Кавказі в цей період і заклало основи для геополітичних зацікавлень Кремля подіями тут на сотні років по тому.

На початку XIX ст. уряд іранського правителя Баба-хана, за активної підтримки Великої Британії, вимагав, аби російські війська залишили Південний Кавказ, однак отримав відмову. Як наслідок, у 1804 р. розпочалася перша російсько-іранська війна. Одразу потрібно сказати, що як Росія, так і Іран, котрі претендували на Закавказзя, мали тут своїх єдиновірців: тюркські шіїтські мусульманські народи Східного Закавказзя (сучасні азербайджанці) традиційно притримувалися проіранської орієнтації. Грузини й вірмени – християни – були надійними союзниками Росії в боротьбі проти північнокавказьких гірських народів, мусульман-сунітів, котрих у Петербурзі вважали „небезпечним ворогом у тилу російської лінії фронту” (*Очерки истории Грузии*, 1990)

Розпочалися військові дії між російською та перською арміями битвою поблизу селища Гумрі 10 червня 1804 р.: генерал С. Тучков із чотиритисячним загonom уцент розгромив восьмитисячний кінний загін перського принца Аббаса-Мірзи. П. Ціціанов також розвивав стрімкий наступ російських військ: після втечі іранських військ біля Канагіра він взяв в облогу Еривань. Але через повне винищення персами загону полковника Монтрезора, що прикривав провіант, головнокомандуючий відвів свої частини від добре укріпленого міста (Колосов, 2009). Уклавши договори з закавказькими ханствами, він залучив їх не лише до боротьби з абреками, непокірними ханами й князями, а й до військових дій проти Ірану й Туреччини. Дякуючи цьому, П. Ціціанову вдалося незначними силами зупинити, а далі й відкинути 60-тисячну перську армію, підкорити Ширванське ханство й оточити Баку (Колосов, 2009).

Наступний, 1805 р. приніс російським полководцям перемоги й нові територіальні надбання на Південному Кавказі. Росії підкорилися карабаські й шушинські хани. П. Ціціанов та його генерали зуміли

стримати наступ ворожих частин під Карабахом і Єриванню, а полковник П. Карягін у районі Гянджі змусив утікати численне військо Аббас-Мірзи (Колосов, 2009). Генерал І. Завалишин намагався взяти Решт і Баку, а коли йому це не вдалося, то за справу взявся сам головнокомандуючий. Бакинський князь Хусейн-Кулі згодився здати фортецю, проте під час переговорів про капітуляцію П. Ціціанова було вбили. Уже під командуванням А. Тормасова восени того ж року російські війська захопили Баку й усе Східне Закавказзя (Бакинське, Кубинське й Талишське ханства) (Колосов, 2009). Так, трактатами від 1805 р., підписаними головнокомандуючим у Грузії як офіційним представником Росії з однієї сторони та ханами – з іншої, юридично закріплювалося входження до складу Росії Карабаського, Шекинського й Ширванського ханств.

Туреччина в розпал російсько-перської війни вирішила, що настав зручний момент для того, аби повернути собі Крим і Грузію. Тим більше, що ситуація сприяла такому повороту подій: основні сили росіян були зосереджені проти Наполеона, немало військ відволікав й іранський театр воєнних дій. За таких умов османи, сподіваючись на активну підтримку Франції, спровокували уряд Олександра І. Порта відмовилася пропускати російські кораблі через протоки й чинила ворожі дії проти дружніх Росії володарів Молдавії й Валахії (Колосов, 2009).

У відповідь на провокацію 9 листопада 1806 р. через Дністер п'ятьма колонами перейшла тридцятип'ятитисячна армія генерала І. Міхельсона й зайняла дунайські князівства. Турки залишили Ясси, Бендери й низку інших міст. Османські гарнізони зуміли втриматися тільки у фортецях Ізмаїл, Силістрія й Журжево. Туреччина оголосила війну Росії лише 18 грудня, коли росіяни при мінімальному спротиві противника уже здолали оборонні лінії Дністра й Пруту. Воєнні дії велися як на дунайському театрі (Молдавія, Валахія, Болгарія), так і на Кавказі.

Офіційно збройні зіткнення між російською й турецькою арміями розпочалися в лютому – березні 1807 р., коли колона генерала К. Мейєндорфа узяла в облогу Ізмаїл, проте через відсутність артилерії до активних дій не вдавалася. У той самий час загін Мілорадовича із 15 батальйонів, 6 ескадронів і 2 козацьких полків відбив вилазку 18-тисячного турецького корпусу з Жиржі. Ураховуючи нечисленність росіян, турки вирішили його знищити (Колосов, 2009).

Наприкінці травня 1807 р. 16-тисячний загін Алі-паші, розраховуючи на підтримку гарнізону Силістрії, переправився через Дунай і рушив у напрямку до Обілешті. Щоб не бути затиснутим між двома ворожими арміями, Мілорадович із 8-тисячним загоном виступив назустріч туркам і завдав їм поразки. Після цього візир віддав наказ відступити за Дунай (Колосов, 2009). Окрім перемог, у 1808 р. росіяни зазнали й серйозних втрат, особливо під час зимового відступу через

гори після невдалого штурму Еріванської фортеці. Тоді ж новим головнокомандуючим було призначено кавалерійського генерала А. Тормасова (Воскобойников, 2006).

Двобій між головнокомандуючим і Баба-ханом розпочався в червні 1809 р.: трьохденна битва закінчилася для А. Тормасова перемогою над перською армією, що вторглася в Грузію. Як наслідок, Абхазія прийняла російське підданство. Менше, ніж через півроку, 15 листопада 1809 р. російсько-грузинське військо розбило турків і захопило Поті (Колосов, 2009). А. Тормасова змінив на посаді головнокомандуючого граф І. Гудовича, що займав її після смерті П. Ціціанова. Після А. Тормасова владу тут успадкував маркіз Ф. Пауллучі, а потім – генерал Н. Ртищев.

У 1809 р. для здійснення контролю над Кубинською провінцією було запроваджено так зване Кубинське правління в складі чотирьох впливових беків на чолі з Мірза Мамедханом. Повстання тут восени 1810 р. проти російської влади виявило слабкість Кубинського правління і його головного наїба. Після придушення виступу головою правління було призначено царського штаб-офіцера, що був комендантом Кубинської фортеці. Згодом вся повнота влади зосередилася в його руках, а Кубинське правління втратило будь-які важелі впливу на ситуацію в регіоні.

Майже одразу постало питання щодо „приведення в порядок” й імеретських справ. Російська військова адміністрація, усупереч домовленостям 1804 р., увела свої численні війська в м. Кутаїсі – столицю Імеретії, й усунула від влади Соломона II. Цар сховався в горах Верхньої Імеретії й почав закликати народ до боротьби з російськими окупантами, просячи допомоги в турок, персів і навіть у Наполеона I (*Очерки истории Грузии*, 1990). Головнокомандуючий Грузії генерал А. Тормасов запросив Соломона II у Тифліс нібито для переговорів, а потім заарештував. Однак 11 травня 1810 р. царю вдалося втекти. Він переховувався в Ахалциху. У вересні 1810 р. цар зазнав остаточної поразки й емігрував до Туреччини, де й помер через п'ять років (*Очерки истории Грузии*, 1990).

Не менш вдалими, аніж у його колеги А. Тормасова, були дії генерала Ф. Пауллуччі, котрий силами двох егерських батальйонів у 1810 р. переміг десятитисячну іранську армію біля Ахалкалакі й перешкодив утворенню ірансько-турецького військового союзу, спрямованого на спільні дії проти Російської імперії на Кавказі (*Очерки истории Грузии*, 1990). У тому ж 1810 р. російський батальйон висадився зі сторони моря в Сухумі й розбив турецький батальйон. Абхазьке князівство, як про це вже було сказано, хоча й увійшло до складу Росії, зберегло при цьому внутрішнє самоуправління. І не випадково. Правителем Абхазії став Георгій Шарвашидзе, зять княгині Ніно Радіані,

яка багато зробила для того, аби Західна Грузія потрапила у володіння Російської імперії (*Очерки истории Грузии*, 1990).

Тим часом у російсько-турецькій війні намітилися серйозні зміни. Не зважаючи на те, що англійці почали масово постачати персам й османам зброю та військових інструкторів, а Петербург був змушений призупинити свій стрімкий наступ на Кавказі через загрозу війни з Францією, Туреччина все ж розпочала переговори з Росією 19 жовтня 1811 р. у Журжі. З ініціативи М. Кутузова через настання холодів їх перенесли в Бухарест. Саме тут між Портою й Петербургом 5 травня 1812 р. був підписаний прелімінарний мирний договір, а через одинадцять днів – 16 травня Туреччина його ратифікувала. Бухарестська угода містила шістнадцять відкритих і дві секретних статті. Вона передбачала входження до складу Росії Бессарабії разом зі стратегічно важливими фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія й Ізмаїл, а також усіх, добровільно приєднаних, областей Закавказзя аж до Арпачаю, Аджарських гір і Чорного моря. Турки при цьому повернули собі Поті, Анапу й Ахалкалакі, проте до Грузії відійшли території від річки Бирі до Чолокі, і порти Сухумі, Кулеві (Редут-Кале) і Шекветілі.

Протягом 1811 – 1812 рр. Аббас-Мірза зробив останню спробу відновити перське панування на Південному Кавказі. У січні 1812 р. йому вдалося взяти в полон Троїцький полк, проте невдовзі росіяни виправили ситуацію й примусили Аббас-мірзу згодитися на мирні перемовини. Після низки поразок і втрати союзників (Франція зазнала фіаско у війні 1812 р., а Велика Британія з ворога перетворилася на союзника Росії) іранському правителю не залишалось нічого іншого, як піти на мирні переговори з Петербургом. Російсько-іранська війна закінчилася укладанням миру 24 жовтня 1813 р. у карабаському селищі Гюлістан. За Гюлістанським договором, Дагестан, Східна Грузія, Гянджинське, Карабаське, Шекинське, Ширванське, Бакинське, Кубинське, Таліське й Дербентське ханства, а також низка районів Східної Вірменії (Ширак, Лорі, Шамшадін, Зангезур) остаточно відходили до Росії (Ковалевський, 1868).

Таким чином, боротьба за Південний Кавказ на початку ХІХ століття між трьома безперечними регіональними лідерами – Російською, Османською імперіями та Іраном закінчилася інкорпорацією значної частини Закавказзя до складу Росії.

Список використаної літератури

1. Очерки истории Грузии: в 8 т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. Тбилиси: „Мецниереба”, 1990. Т. V: Грузия в ХІХ веке. 614 с. **2. Колосов Д. В.** Великие битвы в истории России. М.: ООО „Дом Славянской книги”, 2009. 479 с. **3. Воскобойников С. Г.** Участие донских казаков в русско-турецкой войне 1806–1812 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ростов-на-Дону, 2006. 27 с. **4. Ковалевский Е. П.**

Восточные дела в двадцатых годах. *Вестник Европы*. 1868. № 3. С. 132–142.

References

1. Ocherki istorii Gruzii [Essays on the history of Georgia]. (1990). (Vol. V. Gruzija v XIX veke). Tbilisi: „Metsniereba” [in Russian]. **2. Kolosov, D. V.** (2009). *Velikiye bitvy v istorii Rossii* [Great battles in the history of Russia]. M.: ООО „Dom Slavyanskoy knigi” [in Russian]. **3. Voskoboynikov, S. G.** (2006). *Uchastiye donskikh kazakov v rusko-turetskoy voyne 1806–1812 gg.* [Participation of the don Cossacks in the Russian-Turkish war of 1806–1812]. *Extended abstract of Candidate’s thesis*. Rostov-on-Don [in Russian]. **4. Kovalevskiy E. P.** (1868). *Vostochnyye dela v dvadtsatykh godakh* [Eastern Affairs in the twenties]. *Vestnik Yevropy*, 3, 132-142 [in Russian].

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ

У пропонованій статті розглядаються актуальні питання інкорпорації території Південного Кавказу до складу Російської імперії на початку XIX століття. Нагальність аналізу міжнародної ситуації окресленого періоду зумовлена відновленням військових дій у Нагірному Карабасі у жовтні – листопаді 2020 року, невирішеністю територіальних протиріч між іншими країнами регіону, небезпекою переростання замороженого регіонального конфлікту у стадію війни за умови військового посилення однієї з протиборчих сил. Причину етнічних, конфесійних, територіальних протиріч у Кавказькому регіоні потрібно шукати в історичному минулому, у територіальних перерозподілах, що мали місце більше двох сотень років тому. Як і тоді, так і тепер Південний Кавказ – стратегічно важливий регіон, де на домінування претендують як регіональні гравці – Грузія, Вірменія, Азербайджан, Іран, так і світові – Росія й Туреччина. Російсько-іранські й російсько-турецькі взаємні претензії на землі Закавказзя в 1804 – 1813 рр. і 1806 – 1812 рр. відповідно призвели до війн, що закінчилися перемогою Російської імперії й включенням до її території значної частини земель Південного Кавказу.

Ключові слова: Російська імперія, Південний Кавказ, Туреччина, Іран, війна.

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Русско-иранская (1804–1813) и русско-турецкая (1806–1812) войны за Южный Кавказ

В предлагаемой статье рассматриваются актуальные вопросы инкорпорации территории Южного Кавказа в состав Российской империи в начале XIX века. Актуальность анализа международной ситуации указанного периода обусловлена возобновлением военных

действий в Нагорном Карабахе в октябре – ноябре 2020 года, нерешенностью территориальных противоречий между другими странами региона, опасностью перерастания замороженного регионального конфликта в стадию войны при условии военного усиления одной из противоборствующих сил. Причину этнических, конфессиональных, территориальных противоречий в Кавказском регионе нужно искать в историческом прошлом, в территориальных перераспределениях, которые имели место более двух сотен лет назад. Как и тогда, так и теперь Южный Кавказ – стратегически важный регион, в котором на доминирование претендуют как региональные игроки – Грузия, Армения, Азербайджан, Иран, так и мировые – Россия и Турция. Русско-иранские и русско-турецкие взаимные претензии на земли Закавказья в 1804–1813 гг. и 1806–1812 гг. соответственно привели к войнам, закончившимся победой Российской империи и включением в ее состав значительной части земель Южного Кавказа.

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, Турция, Иран, война.

Buryan M. S., Buryan M. A. Russian-Iranian (1804–1813) and Russian-Turkish (1806–1812) wars for the South Caucasus

The article deals with topical issues of incorporation of the territory of the South Caucasus into the Russian Empire at the beginning of the XIX century. The relevance of the analysis of the international situation in this period is due to the resumption of military operations in Nagorno – Karabakh in October-November 2020, the unresolved territorial contradictions between other countries in the region, and the danger of a frozen regional conflict turning into a stage of war if one of the opposing forces is militarily strengthened. The cause of ethnic, religious, and territorial contradictions in the Caucasus region should be found in the historical past, in territorial redistributions that took place more than two hundred years ago. As then, so now, the South Caucasus is a strategically important region in which both regional players – Georgia, Armenia, Azerbaijan, Iran – and global players – Russia and Turkey – claim dominance. Russian Russian-Iranian and Russian-Turkish mutual claims to the lands of Transcaucasia in 1804–1813 and 1806–1812. Accordingly, they led to wars that ended with the victory of the Russian Empire and the inclusion of a significant part of the lands of the South Caucasus in its composition.

Keywords: Russian Empire, South Caucasus, Turkey, Iran, war.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.